

Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant,
Keith Hitchins, Șerban Papacostea,
Pompiliu Teodor

ISTORIA ROMÂNIEI

Ediție revăzută și adăugită

CORINT
EDUCAȚIONAL

CUPRINS

Cuvânt-înainte.	9
I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ (MIHAI BĂRBULESCU)	11
Pământul românesc	11
Preistoria	14
Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică	15
Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii	20
Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei.	24
Geto-dacii	26
Geți și greci între Dunăre și Mare (sec. VII–II î.Hr.)	27
Geto-dacii în sec. V–II î.Hr.	31
Dacia de la Burebista la Decebal	35
Dacia Felix	44
Provinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia și Imperiul Roman.	44
Civilizația romană	60
Cultura romană	69
Romanitate și barbari	77
Influența romanității asupra dacilor liberi (sec. II–IV)	78
Romanitate fără imperiu: Transilvania în sec. IV–V	80
Revenirea imperiului: Dacia sudică	83
Persistența imperiului: Dobrogea în sec. IV–VII	84
Creștinismul daco-roman	87
Dacia și migrațiile barbare	90
Sinteza românească	93
Apariția popoarelor romanice și a limbilor neolatine — un proces european	94
Cazul Daciei: romanizarea, evoluția istorică, etnică și lingvistică în a doua jumătate a mileniului I	96
Bibliografie	106
II. DE LA GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI LA NAȚIUNEA ROMÂNĂ	120
Geneza statelor românești (secolele XI–XIV) (ȘERBAN PAPACOSTEA).	120
Romanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat	120
Întemeierea Țării Românești și a Moldovei	127
Dualismul statal românesc	133
Românii în voievodatul Transilvaniei	134

Țările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea–1526) (ȘERBAN PAPACOSTEA)	136
Economie și societate	136
Structurarea puterii	142
Centralizarea puterii și reacția nobiliară	147
Răscoalele țărănești din Transilvania	151
Rezistența împotriva expansiunii otomane	152
Ștefan cel Mare	157
Tradiția romanității și spiritualitatea bizantino-slavă	161
Hegemonia otomană (1526–1593) (ȘERBAN PAPACOSTEA)	167
Instaurarea hegemoniei otomane	167
Statutul țărilor române	169
Putere nobiliară și stat	172
Confruntări politice în contextul rivalității otomano–habsburgice	175
Curente spirituale și culturale	178
Pro Republica Christiana (POMPILIU TEODOR)	185
Dinamica politică internațională	186
Agravarea dominației otomane	187
Domnia lui Mihai Viteazul	189
Între otomani și imperiali	191
Monarhia feudală (1601–1716) (POMPILIU TEODOR)	196
Restaurația dominației otomane; statutul juridic al raporturilor turco–române	196
Societate și regim politic	199
Cadru instituțional	205
Evoluția internă și internațională	208
Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu	211
Monarhia feudală la mijlocul secolului în Transilvania	214
Afirmarea țărilor române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	217
Ofensiva antiotomană și efectele ei	219
Între cele trei imperii	221
Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice	225
Secolul luminilor în țările române (POMPILIU TEODOR)	230
Noile regimuri politice: habsburgic și fanariot. Structura instituțională	231
Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei	232
Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea	237
Regimul austriac și politica absolutistă	237
Politica absolutistă a Mariei Tereza	239
Practica unui despot luminat	241
Iosefinismul și românii	242
Regimul fanariot în Moldova și Țara Românească	244
Viața politică în vremea fanarioților	246

Reformele fanariote	248
Sub semnul naționalului. Inochentie Micu: confesiune și națiune	249
Mișcări confesionale în Transilvania și restaurarea ortodoxiei	253
Organizarea ecleziastică și viața religioasă	255
Mișcarea politică din Țara Românească și Moldova	259
Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea	261
Mișcarea națională în timpul revoluției democratice. <i>Supplex Libellus Valachorum</i>	264
Mișcarea națională din Țara Românească și Moldova	268
Țările române și chestiunea orientală	269
Epoca reacțiunii în Transilvania și criza regimului fanariot	271
Iluminism și societate	273
Bibliografie	280
III. DESĂVÂRȘIREA NAȚIUNII ROMÂNE (KEITH HITCHINS)	287
Începuturile statului modern (1821–1866)	287
Anul 1821	287
Scena politică. 1821–1848	290
Societatea și economia. 1821–1848	293
Pașoptismul	296
Anul 1848 la români	298
Unirea Principatelor. 1850–1859	304
Domnia lui Alexandru Ioan Cuza. 1859–1866	307
Făurirea României Mari	311
Independența. 1866–1881	312
Modele de dezvoltare	316
Viața politică și partidele politice	321
Societatea și economia	324
Romantism și realitate	328
Românii din Transilvania, Bucovina și Basarabia	333
Relațiile internaționale. 1881–1914	339
Primul Război Mondial	341
România modernă la zenit (1919–1940)	346
Marea Dezbatere	347
Viața politică	352
Societatea și economia	359
Sincronism și tradiție	363
Relațiile internaționale	371
Război și pace (1940–1947)	377
Al Doilea Război Mondial. 1940–1944	378
Tranziția. 1944–1947	390
Bibliografie	400

IV. ROMÂNIA SUB REGIMUL COMUNIST (DECEMBRIE 1947–DECEMBRIE 1989) (DENNIS DELETANT)	407
Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947–1955)	407
Situația internațională	407
Crearea statului totalitar	408
Securitatea și represiunea comunistă	413
Rezistența armată	415
Munca forțată	418
Lupta internă de partid	423
Autonomie și destindere internă (1956–1969)	428
Noua linie a lui Hrușciiov	428
Impactul revoltei ungare	429
Retragerea trupelor sovietice din România	431
O nouă perioadă de teroare	432
Autonomia față de Uniunea Sovietică	435
Slăbirea terorii	437
Ascensiunea lui Nicolae Ceaușescu	437
Minoritatea maghiară	439
Ceaușescu își consolidează autoritatea	442
Invadarea Cehoslovaciei de către țările Tratatului de la Varșovia (1968)	444
Neostalinism și teroare profilactică (1970–1989)	445
Degenerarea	446
Declinul economic	449
Minoritățile naționale	450
Opoziția publică	453
Disidența	456
Oprimarea	461
Izolarea internațională	463
Sistematizarea	463
Relațiile cu vecinii	468
Prăbușirea	469
Extinderea revoltei	475
Întrebări rămase fără răspuns	479
V. ROMÂNIA DUPĂ 1989 (DENNIS DELETANT)	481
Concluze	490
Bibliografie	490
Index	497

I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ

Pământul românesc

Pământul românesc — străbătut de paralela de 45° N — este situat în partea sud-estică a Europei Centrale. Armonia și simetria sa (S. Mehedinți) sunt cu totul remarcabile. În centru se află Podișul Transilvaniei, cu înălțimea de circa 500 m, înconjurat de Munții Carpați, precum o cetate e înconjurată de ziduri (N. Bălcescu). Carpații trec, pe alocuri, de 2 000 m. În exterior înălțimile scad treptat, printr-o zonă colinară, pierzându-se spre câmpia Dunării, spre șesurile Tisei și Nistrului. Acest teritoriu locuit în principal de români, cuprinzând enclave de alte neamuri (după cum „insule” de români se află și în afara sa), măsoară circa 300 000 km², cam cât Italia sau ceva mai mult decât jumătatea Franței. Statul român actual are 238 391 km², dar România Mare din perioada interbelică, suprapunând mai fidel pământul românesc, însuma aproape 295 000 km².

Podișul Transilvaniei este o zonă colinară, fragmentată de ape, favorabilă agriculturii, pomiculturii și creșterii animalelor. În subsol se află mari rezerve de sare, o bogăție recunoscută, exploatată și chiar exportată începând cu timpurile preistorice. Teritoriul este lipsit, în general, de păduri. Există lacuri, multe artificiale. Partea sudică, între Mureș și Olt, oferă condiții bune viticulturii.

Un lanț de depresiuni marginale face trecerea spre munți. Aceste depresiuni, ca și Podișul Transilvaniei, au fost locuite din cele mai vechi timpuri. Depresiunea Alba Iulia–Turda a oferit în epoca romană condițiile pentru apariția a două mari orașe — Apulum și Potaissa. În unele depresiuni marginale (Odorhei, Homoroad, Sibiu) au fost colonizați, în secolele al XI-lea și al XII-lea, secuii și sașii.

Carpații sunt contemporani cu Alpii, dar mult mai puțin înalți (doar câteva vârfuri, din Carpații Meridionali, depășesc 2 500 m). Trecătorile prin munți au asigurat dintotdeauna legăturile dintre marile regiuni istorice. Puține se află chiar pe la baza muntelui: pe valea Oltului se trece ușor din Transilvania în Oltenia și Muntenia, prima „șosea” pe aici fiind construită de romani. Alte trecători sunt pe la 1 000 m (Predeal) sau chiar mai înalte (Prislop, în Carpații Orientali, la peste 1 400 m). În general drumuri mai grele, cu pasuri înalte, erau între Moldova și Transilvania — Maramureș.

Dacă numărul de trecători, de vale sau de culme, s-a dovedit a fi suficient pentru circulația oamenilor din toate timpurile, forma curioasă a Carpaților nu poate fi trecută cu vederea, nici urmările sale geopolitice. Carpații nu mărginesc o regiune anume și nici nu despart bazinele unor fluvii (râurile izvorâte de pe orice latură a lor ajung, toate, în Dunăre). Provinciile românești situate în afara Carpaților sunt cu atât mai deschise și mai penetrabile dinspre zonele vecine (geografic și istoric) — pusta maghiară, stepa rusească — cu cât se depărtează de munți. Numai Transilvania istorică este înconjurată de munți (și, în măsura în care aceștia erau împăduriți, ea era cu adevărat „țara de dincolo de păduri”). Deci numai în Transilvania o mare depresiune geografică, cu adăpostul ei natural, e dublată de un adăpost ori bazin istoric

delimitat printr-un lanț muntos. La scara întregului teritoriu românesc, așezarea Carpaților nu face decât să-l taie; muntele care ar trebui să-i despartă pe români de alte neamuri, ca o graniță naturală (A.D. Xenopol, după teoria lui O. Barot), nu face decât să-i despartă pe români în mai multe provincii istorice. Deși Carpații au traversat regiuni locuite de același popor, cu o cultură unitară, diferențierile marcate de lanțul muntos fiind minime, totuși dispunerea munților n-a fost fără urmări însemnate în istoria politică și statală a românilor în Evul Mediu; chiar în Antichitate vedem un anumit rol al Carpaților în repartizarea teritoriilor diferitelor provincii dacice ale Imperiului Roman.

Numeroasele depresiuni intra și subcarpatice au un relief deluros și sunt adăpostite climatic. În același timp, ele constituie teritorii ușor de apărat, ceea ce explică importanța lor, mai cu seamă în Evul Mediu (Maramureș, Toplița, Ciuc, Câmpulung Moldovenesc, Dornele, Vrancea, Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Lovișteea, Hațeg, Beiuș etc.).

Spațiul locuit al Carpaților se extinde prin suprafețele plane, de eroziune, care permit așezări permanente și culturi agricole până pe la 1 200 m. Amintirea unor străvechi locuri pentru târguri anuale care adunau populația de pe ambele versante ale Carpaților se păstrează până astăzi. Unele târguri se țineau la înălțimi și mai mari. Întâlnirea anuală de la „Târgul de fete” de pe Muntele Găina (în Carpații Occidentali) se petrece la 1 700 m. Așezările în zone înalte sunt de veche tradiție: „Daci inhaerent montibus” spunea Florus („dacii sunt agățați de munți”), iar capitala lor, Sarmizegetusa (Grădișteea Muncelului) este la 1 000 m altitudine.

Munții Carpați mai înseamnă bogăția pădurilor (mai ales în Carpații Orientali), existența unor minerale de preț — aur, argint (mai ales în Carpații Occidentali) — și a pășunilor alpine care au permis un păstorit deosebit de intens. Exploatarea minereurilor datează din preistorie, dezvoltându-se cu o deosebită vigoare în epoca romană.

Dealurile subcarpatice înconjoară Carpații Orientali și Meridionali, prezentând înălțimi care nu depășesc, de regulă, 500–600 m. Resursele economice se constituie aici în păduri și zone cerealiere (în depresiuni), pomicultură, viticultură, creșterea animalelor; subsolul conține sare, petrol, cărbune. Toate acestea explică intensitatea locuirii, iar primele mari centre medievale (Suceava, Câmpulung, Curtea de Argeș) au apărut în aceeași zonă. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, exploatarea petrolului a produs un mare salt demografic. Populația Câmpinei, de exemplu, crește în 12 ani cu 150%.

O densitate mare de așezări se observă și în Podișul Moldo-Basarabean, mai cu seamă la apus de Prut, ca și în Podișul Getic. Ca un podiș apare și Dobrogea, cu un relief mai accidentat în nord. Acest pământ delimitat clar de Dunăre și Marea Neagră este, din punct de vedere geopolitic, o anexă necesară regiunilor carpatice, în pofida aspectului său de culoar între stepele pontice și Balcani. Spre nord-est, Delta Dunării este cea mai joasă și mai tânără unitate de relief. Un ținut jos este Bugeacul, teritoriul din sudul Basarabiei, cu deficit de apă (excepție făcând lacurile Cahul, Ialpug și Catalpug). Dominația tătară a distrus aici pădurile, iar solul a rămas, până în secolul al XIX-lea, slab cultivat. Litoralul basarabean este neprielnic pentru porturi. De la limanul Nistrului, unde milesienii fondaseră colonia Tyras, n-au mai existat alte porturi până la litoralul dobrogean.

În sfârșit, câmpiile propriu-zise din extremitățile teritoriului care ne interesează sunt Câmpia Tisei în vest și Câmpia Română din sud. Agricultura cerealică este aici baza economiei; se adaugă creșterea animalelor (în vest) și pescuitul (în sud).

Rețeaua hidrografică cuprinde aproape exclusiv ape care izvorăsc din Carpați (în afara Dunării) și care, cu puține excepții notabile (Nistru), se varsă în Dunăre. Debit mare au Siretul, Prutul, Mureșul, Oltul, Someșul, Jiul. Marile cursuri de apă au constituit dintotdeauna importante artere de circulație prin faptul că sunt navigabile (Dunărea, parțial și unele râuri, mai cu seamă Mureșul) și prin căile de uscat pe care le conturează văile lor. Râurile au unit mai mult decât au despărțit, chiar dacă temporar au avut rol de frontieră (Oltul subcarpatic și Mureșul inferior în epoca romană). Țara Moldovei descrisă de Dimitrie Cantemir se împărțea în Moldova de Sus și Moldova de Jos ca fâșii orizontale, mergând de la Carpații Orientali la Nistru; prin urmare, Prutul nu separa nimic. Fertilityle văi ale râurilor sunt pline de așezări, unele din timpuri străvechi. Cu prilejul marilor inundații ale Mureșului din 1970 s-a putut constata că nicio așezare preistorică din preajmă n-a fost inundată, ceea ce dovedește din partea oamenilor acelor vremuri o perfectă cunoaștere a terenului, prin îndelungată experiență.

Poziția în cadrul Europei este determinantă pentru caracterul temperat al climei, ilustrat de temperatură, vânturi și ploi, cu repercusiuni directe asupra regimului apelor, asupra răspândirii florei și faunei. Influențele Europei Centrale, sesizabile mai cu seamă în Transilvania (vânturile de vest și nord-vest, precipitațiile cuprinse între 550 și 1 400 mm pe an, largă răspândire a fagului), se întrepătrund cu acelea dinspre Europa Răsăriteană, în Podișul Moldo-Basarabean, Dobrogea și Câmpia Română (ierni mai aspre și veri secetoase, precipitații sub 550 mm) și cu influențe mai slabe de climat mediteranean (în Banat, Oltenia și sudul Dobrogei). În felul acesta teritoriul românesc marchează limita nordică a viței de vie, cea estică pentru bradul alb și fag și locul de întâlnire al stepelor cu pădurile.

Temperaturile medii anuale sunt cuprinse între 11°C în Câmpia Dunării și -2°C la altitudini de peste 2 500 m; temperatura medie anuală pentru întreg teritoriul României este de 9°C. Tendințe de apropiere de extremele absolute înregistrate (-38°C și +44°C) se observă rar. Moderație se constată și în regimul ploilor; totuși, anii secetoși — urmare a poziției între zona secetoasă a Mediteranei și cea a Caspice și Mării Negre — sunt mai frecvenți decât anii excesiv de ploioși.

Vegetația reflectă aspectele generale ale reliefului. Pajiștilor alpine le urmează, într-o succesiune coborâtore, pădurile de conifere (molidul, bradul), apoi cele de fag (împreună cu mesteacănul și paltinul), pădurile de stejar (împreună cu ulmul, arțarul și teiul), pădurile de luncă (arinul, salcia și plopul). Urmează o centură periferică a silvostepelor și stepelor, în bună măsură antropogenă.

În ce măsură cunoașterea mediului natural actual poate fi utilă reconstituirii peisajului altor epoci istorice? Este limpede, astăzi, că în ultimele cinci milenii climatul din zona geografică pe care o cercetăm a fost cald, asemănător, în linii generale, celui actual. Au intervenit perioade de răcire, prin secolele VIII-X, apoi în secolele XIII-XVII. Este sigur că datele mai amănunțite în privința diferențelor climatice (regimul ploilor și temperatura) sesizabile la intervale relativ mici (150-250 ani) ar putea explica mai bine destule fenomene istorice petrecute mai ales în mileniul I î.Hr. și mileniul I d.Hr.

Transformările din cadrul geografic petrecute în epoca istorică, despre care avem mărturii, sunt, uneori, naturale. Unele râuri și-au schimbat cursul: Buzăul se vărsa în vremea lui Ștefan cel Mare de-a dreptul în Dunăre (Călmățuiul pare să fie vechea albie a Buzăului), pe când acum se varsă în Siret. Lacul Roșu a apărut în 1837, prin prăbușirea unei porțiuni de munte în albiile unor pâraie.

Mai multe sunt însă transformările antropogene. Izvoare literare antice vorbesc despre abundența pădurilor în Dobrogea; prin urmare, avem de-a face cu un proces antropic: despăduririle masive din vremea ocupației otomane au produs stepizarea Dobrogei. Păduri întinse au fost defrișate peste tot în Evul Mediu; din ele au rămas acum pâlcuri răzlețe de arbori, iar uneori doar numele: Codrul Vlăsiei se întindea între Ploiești și București; „Teleormanul” era o „pădure nebună”, „Deliormanul” din Dobrogea sudică — la fel. Pe locul lor au apărut terenuri arabile, mai întâi pentru grâu și pentru mei, iar din secolul al XVII-lea și pentru porumb. Nou introdusa cereală a făcut curând mare concurență grâului, suprafețele cultivate cu porumb crescând continuu; în anii '30 ai secolului al XX-lea, România era al cincilea producător de porumb din lume. Lanuri de grâu și porumb au apărut în secolul al XIX-lea și în stepele de odinioară: în Bugeac și în Bărăgan (locuit până atunci aproape numai de păstori). Prin vânătoare masivă și modificările antropice ale vegetației au dispărut specii de animale: bourul, zimbrul, brebul, calul sălbatic și colunul (măgarul sălbatic). Și asemenea intervenții în peisajul pământului românesc au continuat în secolul al XX-lea: în 1970, apele lacului de acumulare de la hidrocentrala de pe Dunăre au înghițit insula Ada-Kaleh. A dispărut o oază de vegetație mediteraneană și parfumul unor vremuri de altădată.

*
* *

Pământul românesc este legat prin marea arteră a Dunării de Europa Centrală; prin Marea Neagră își întoarce o față spre Orient. Așa cum climatologic influențele Europei Centrale interferează aici cu cele dinspre stepele rusești și dinspre Mediterană, tot astfel civilizația acestui pământ a fost deschisă deopotrivă Europei și Asiei. Filtrarea celor două mari tipuri de cultură și moduri de viață, ca și amestecul lor în subtile proporții conferă o notă aparte istoriei și viitorului.

Preistoria

Începuturile istoriei sunt tenebroase ca înșeși peșterile care i-au oferit omului primul adăpost. O perioadă pe cât de îndelungată — sute de mii de ani — pe atât de dificil de reconstituit revine cercetării *preistoriei*, care urmărește omul încă de la apariția sa pe pământ. Pentru cea mai adâncă preistorie documentația arheologică interferează necesar cu studiul ultimelor nașteri geologice, cu climatologia, paleontologia și paleobotanica. Primele unelte cioplite în piatră se amestecă printre oasele animalelor din pleistocen ca pentru a dovedi drumul anevoios urmat de o ființă, oarecare până atunci, ce a reușit să se desprindă de

animale și plante, pentru a deveni om. Această efortare uriașă și unică s-a făcut prin gândire, comunicare și sociabilitate, prin conștiință economică, etică și estetică, prin credință.

Viața comunităților preistorice, dură în esența ei, — prin lupta pentru supraviețuire, dusă cu mijloace modeste într-un mediu adesea ostil, — pare încremenită în epoci nesfârșite. Totuși, până la mijlocul mileniului I î.Hr. s-au scurs pe teritoriul României nenumărate civilizații, căci comunitățile preistorice de aici nu sunt inerte. Mai mult, ele nu sunt nici rupte de regiunile învecinate — mai apropiate ori mai îndepărtate — suferind astfel binefaceri și neajunsuri deopotrivă. Din toate punctele cardinale, dar mai cu seamă din răsăritul stepelor nord-pontice și din sudul fertil al Peninsulei Balcanice, al Egeei și Anatoliei, se difuzează în valuri succesive noutăți și progrese în viața materială și spirituală, uneori prin împrumuturi pe nesimțite, alteori prin schimbări relativ bruște. Perioade de stabilitate, cu acumulări lente, au fost — din aceleași motive — bulversate de migrații și năvăliri: la începuturile neoliticului, la începuturile și la sfârșitul epocii bronzului, pe parcursul primei vârste a fierului.

Culturi arheologice zonale au apărut și s-au dezvoltat, uneori cu strălucire, pentru a se transforma apoi în altele, ori s-au stins spre a face loc altora. Această mișcare continuă, care se accelerează pe măsură ce înaintăm în timp, nu s-a petrecut fără a lăsa câteva urme notabile, situate pe culmile civilizației preistorice europene.

Sfârșitul preistoriei pe teritoriul României în prima vârstă a epocii fierului coincide cu apariția daco-geților, entitate etno-culturală de acum bine definită prin suficiente delimitări de lumea sud-tracică sau de alte populații.

Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică. Cea mai lungă și mai obscură perioadă a preistoriei este reprezentată pe teritoriul României, ca pretutindeni în lume, de paleolitic.

Pe valea Dârjovului, un afluent al Oltului, nu departe de Slatina (jud. Olt), dar și în văile râurilor Cotmeana, Vedeia, Dâmbovnic, pe Oltul transilvan în depresiunea Sibiului, s-au descoperit silexuri cioplite, aparținând uneia din primele culturi arheologice ale paleoliticului inferior — „cultura de prund”. Pentru cele mai vechi unelte de aici s-a propus vârsta de 600 000 ani.

Spre deosebire de paleoliticul inferior, surprins mai ales în regiunile sud-carpătice, paleoliticul mijlociu, reprezentat de diferite grupe musteriene, e răspândit în toate zonele României. Cele mai cunoscute stațiuni ale comunităților de vânători musterieni sunt în peșterile din Carpații Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru și Ohaba-Ponor (toate în jud. Hunedoara), Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), formând grupul musterian „cuartitic”. În Basarabia musterianul se întâlnește în peșterile din bazinul Prutului mijlociu (raionul Edineț), iar în Moldova musterianul e reprezentat mai ales la Mitoc și la Ripiceni-Izvor (ambele în jud. Botoșani). Așezarea de la Ripiceni-Izvor are o depunere de 12 m grosime; musterianul superior de aici — una din cele mai importante și mai bogate stațiuni din această parte a Europei — datează, conform analizelor cu C 14, din circa 45000–40000 î.Hr.

Pe parcursul paleoliticului superior „regionalizarea” culturilor se accentuează. Aurignacianul mijlociu e întâlnit în multe zone ale României, fiind bine reprezentat la Cremenea — Sita Buzăului (jud. Buzău), în mai multe stațiuni din Oaș și Maramureș, Moldova (Mitoc, Ceahlău — jud. Neamț), Muntenia (numai în așezarea de la Malu Roșu—Giurgiu s-au

găsit peste 40 000 de piese litice din aurignacianul târziu). La sfârșitul paleoliticului, cultura gravettiană apare în Moldova și Basarabia. Descoperirile aparținând gravettianului de la Mitoc sunt o adevărată punte de legătură între zonele centrale și estice ale Europei. Ultima etapă gravettiană se difuzează larg în Transilvania, Oaș, Maramureș și Banat.

Epipaleoliticul (mezoliticul) înregistrează evoluția a două mari grupe culturale: pe de o parte culturile locale ale paleoliticului superior, supraviețuitoare ultimei glaciațiuni (mai ales în Moldova, Muntenia și Banat); pe de altă parte culturile alogene (azilian, swiderian, tardenosian) în Carpații Orientali, Banat, Porțile de Fier. Mai cunoscute sunt descoperirile de la Lapoș (jud. Prahova), unde atelierele de prelucrare a silexului se întind pe două hectare, apoi cele din masivul Ceahlău, de la Băile Herculane, din grotle și adăposturile de sub stânci din defileul Porților de Fier. Cele mai recente datări cu C 14 au dat epipaleoliticului de la Schela Cladovei (jud. Mehedinți) vârsta de 8 570 (± 105)–7 700 (± 105). Utilajul predominant al epipaleoliticului e reprezentat de microlite (vârfuri de săgeată pentru arc, mici răzuitoare etc.).

Economia paleoliticului și mezoliticului se baza pe vânătoare (bovine mari, cerbi giganți, mamuți, cai), pescuit și cules (flora spontană). În epipaleolitic se pare că a fost domesticit câinele, iar adaptarea gramineelor aduce cu sine recoltarea, ca formă tranzitorie de la culesul întâmplător spre cultivarea plantelor. Cele mai vechi obiecte de podoabă — coliere din dinți de animal — apar în paleoliticul superior, iar primii idoli feminini din os ori piatră aparțin epipaleoliticului. O descoperire singulară pentru această parte a Europei o constituie urmele de pictură rupestră (un cal și o felină?) în grota de la Cuculac (jud. Sălaj) situată pe malul drept al Someșului.

Datele antropologice sunt destul de puțin concludente. Pentru musterian, descoperirile de la Ohaba-Ponor indică prezența lui *Homo sapiens neandertalensis*, iar pentru paleoliticul superior descoperirile osteologice de la Cioclovina aparțin lui *homo sapiens fossilis*. Epipaleoliticul este creația omului de tip „Cro-Magnon oriental” (mai multe schelete în așezările din defileul Dunării). La populația de la Porțile de Fier se apreciază că speranța de viață la naștere era de 28 ani, cifră destul de ridicată, care reflectă un proces demografic ascendent și prefigurează modificările economice și sociale ale neoliticului.

Este greu de stabilit măsura în care neoliticul pe teritoriul României își începe dezvoltarea pe un fond mezolitic local. Avansarea dinspre sudul Peninsulei Balcanice și pătrunderea treptată spre nord și nord-est a unui neolitic constituit pare să fi anulat tendințele de neolitizare a mezoliticului. Mai mult, contactele dintre reprezentanții celor două culturi par să fi fost uneori violente, după cum indică masacrele surprinse în defileul Dunării care au provocat dispariția subită — acolo — a populațiilor mezolitice. Venirea unor populații neolitice din sud a întrerupt și tendința, constatată la unele comunități epipaleolitice, de *producere a hranei*, un atribut al neoliticului aceramic. Pe teritoriul României prezența altor trăsături ale neoliticului aceramic este greu de surprins; un nivel neolitic aceramic, databil în mileniul VII î.Hr., este confirmat pe Nistru, la Soroca.

Mileniului VI și primei părți a mileniului V le corespunde neoliticul timpuriu (neoliticul vechi); neoliticul mijlociu (dezvoltat) ocupă restul mileniului V și începutul mileniului următor; neoliticului târziu (eneolitic, chalcolitic) îi corespunde cea mai mare parte a mileniului IV și începutul mileniului III î.Hr.

De-a lungul unei evoluții de peste trei milenii populațiile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României au făcut progrese remarcabile, cucerind toate atributele „revoluției neolitice” (G.V. Childe) în domeniul culturii materiale și spirituale: producerea hranei, noutăți majore în meșteșuguri (olăritul, șlefuirea pietrei, prelucrarea textilelor, începuturile metalurgiei aurului și cuprului), conturarea mai limpede a unor norme de organizare a societății, o viață spirituală bogată, deplin constituită.

Neoliticul timpuriu e reprezentat mai întâi de cel mai vechi orizont cultural nord-danubian — Gura Baciului-Cârcea (Gura Baciului lângă Cluj-Napoca, Cârcea în jud. Dolj). Populația care a vehiculat această cultură e de origine meridională (thessaliană ori macedoneană). Predomină încă microlitele de obsidian, uneltele de piatră șlefuită fiind puține. Ceramica e monocromă ori pictată cu alb pe fond roșu, asemănătoare cu cea de tip Protosesklo din Thessalia. Nivelurile superioare de la Gura Baciului ori Cârcea aparțin deja culturii Starčevo-Criș, o veche cultură neolitică, larg răspândită pe teritoriul României (absentă doar în Dobrogea și în sud-estul Munteniei).

Odată cu finalul culturii Starčevo-Criș, marea unitate culturală și teritorială se dezmembrează. Alte populații, venite din sudul Peninsulei Balcanice ori din Anatolia, creează cultura Vinča-Turdaș. Aceasta e răspândită în zonele centrale și sudice ale Transilvaniei, în Banat și Oltenia vestică. În așezări apar rare obiecte de cupru; în schimb, sunt numeroase figurinele antropomorfe. Într-o groapă de cult de la Tărtăria (jud. Alba) s-au găsit idoli cicladici din alabastru, dar și trei tablete de lut acoperite cu semne incizate (scriere?), cu analogii în Mesopotamia.

Neoliticului mijlociu îi aparțin, de asemenea, culturile Dudești (în sudul României), cultura ceramicii liniare „cu note muzicale” (Moldova, estul și centrul Transilvaniei și la sud de Carpați), cultura Tisa (în vestul și nord-vestul României), cultura Hamangia (în Dobrogea). Acestea din urmă îi sunt specifice statuetele antropomorfe din lut ars, unele adevărate celebrități de nivel european. În bazinul Someșului și în Câmpia Transilvaniei s-a format în neoliticul mijlociu complexul cultural cu ceramică pictată Cheile Turzii-Lumea Nouă, căruia i se adaugă grupul cultural Iclod pentru neoliticul târziu. La Iclod (jud. Cluj) s-a descoperit o așezare fortificată cu șanț, valuri de pământ și palisade și o necropolă neolitică de inhumație, cu bogat inventar funerar.

Din cultura Dudești s-a dezvoltat (în Oltenia și vestul Munteniei) cultura Vădastra, iar sub influența culturii ceramicii liniare s-a născut (în Muntenia) cultura Boian. Aceasta a pătruns și în Transilvania, sudul Moldovei și în Basarabia. Trecerea de la cultura Boian la cultura Gumelnița s-a făcut aproape pe nesimțite, astfel încât unii cercetători preferă să vorbească de complexul cultural Boian-Gumelnița, specific zonei estice a Dunării de Jos; prin componenta „gumelnițiană” se intră în perioada eneolitică. Cultura Precucuteni aparține neoliticului mijlociu, dar, și în acest caz, complexul cultural Precucuteni-Cucuteni reprezintă o continuitate perfectă până la sfârșitul eneoliticului. Cultura Precucuteni s-a născut în Moldova, prin contactul triburilor Boian cu cele purtătoare de ceramică liniară „cu note muzicale”.

Eneoliticul este caracterizat printr-o evoluție mai dinamică, prin progresele metalurgiei cuprului și prin splendoarea ceramicii pictate.

Culturii Gumelnița îi sunt specifice așezările de tip *tell* și ceramica neagră cu decor incizat ori în relief. Cultura Ariușd-Cucuteni (numită după cele două așezări eponime din jud. Covasna, respectiv Iași) este una din cele mai strălucite culturi eneolitice din Europa, cu răspândire în Moldova, Muntenia nord-estică, Transilvania sud-estică, Basarabia (și Ucraina, la vest de Nistru, unde se numește cultura Tripolie). Cu totul remarcabile sunt vasele pictate bi- sau tricrom și plastica de lut antropomorfă și zoomorfă. În centrul și sudul Transilvaniei s-a dezvoltat cultura Petrești, de asemenea remarcabilă prin calitatea ceramicii pictate. În Oltenia, urmând culturilor Vinča-Turdaș și Vădastra (poate și culturii Gumelnița) a apărut cultura Sălcuța. Unor zone din aria intracarpatică le sunt specifice pentru finalul neoliticului culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr (cu așezări eponime în Ungaria). Frecvența întrebuințare a cuprului pentru podoabe, dar și pentru confecționarea de topoare masive, și apariția idolilor din aur „en violon” sunt repere semnificative pentru aceste culturi și pentru eneolitic în general. Finalul eneoliticului în regiunea Dunării de Jos e reprezentat de cultura Cernavodă I.

Cele două mari arii din care au pornit periodic migrații de populații, ori doar impulsuri culturale neolitice, spre teritoriul României sunt sudul (inclusiv Asia Anterioară) și vestul (regiunile central-europene, de unde vin comunități cu ceramică liniară).

Un asemenea impuls vine din sud-estul Mediteranei și Anatolia, dând naștere metalurgiei locale a cuprului și aurului. Problemele tehnice ale reducerii minereului și ale turnării nu erau mai dificile decât cele ale arderii ceramicii în cuptoare perfecționate, ce realizau temperaturi de 1 000° C. Evident, atât metalurgia, cât și confecționarea vaselor neolitice, pictarea și arderea lor sunt ocupații specializate, care reveneau bărbaților. Îndemânare cerea și prelucrarea silexului, a pietrei, osului și cornului. În aria culturii Sălcuța existau ateliere specializate în vârfuri de săgeți din silex.

Cultura primitivă a plantelor cerealiere și creșterea animalelor domestice constituie resursele principale de hrană, pe lângă vânătoare și pescuit. În eneolitic se accentuează creșterea ovinelor și a caprinelor și se domesticește calul, dar tracțiunea animală a apărut probabil numai în epoca bronzului.

Progresul în privința habitatului este spectacular: de la peșteră la așezări cu semibordeie și chiar cu zeci de locuințe de suprafață, adevărate sate. La Parța (jud. Timiș) casele erau rectangulare, din bârne și lipitură de lut, unele mari de 80 m²; în centrul așezării era o „piață” cu un sanctuar. În aria culturii Cucuteni locuințele au podea din trunchiuri de lemn lutuite. În *tell*-ul de la Hăbășești (jud. Iași) erau peste 40 de case de lemn, a căror amplasare exclude întâmplarea. Două locuințe mari centrale, cu un spațiu liber alături (loc de adunare a comunității?) îndeplineau un rol social în cadrul gintei respective. La sfârșitul neoliticului mijlociu, fortificarea așezărilor devine o practică frecventă.

Comunitățile neolitice sunt constituite în clanuri matriliare. Apărute, probabil, deja de la sfârșitul paleoliticului, ca formă de organizare superioară celei primitive, aceste clanuri oferă cadrul de structurare a conștiinței de sine a indivizilor, ceea ce presupune ideea descendenței (matriliare), cea de rudenie, observarea unor interdicții și tabuuri, existența unor totemuri proprii grupului respectiv. Se consideră că patriliaritatea (ca unul din elementele esențiale ale patriarhatului) va apărea în eneolitic, dar o coexistență a celor două tipuri de stabilire a

descendenței este foarte posibilă chiar într-o etapă anterioară. Că, în general, neoliticul suprapune epoca de vârf a matriarhatului pare a fi indicat de cultul aproape exclusiv al unei divinității feminine.

Toate populațiile creatoare ale neo- și eneoliticului pe teritoriul României au practicat înhumarea (cu începuturile în paleoliticul superior, ori chiar în cel mijlociu), prin depunerea cadavrului fie în poziție ghemuită, fie întinsă. Există necropole cu peste 400 de morminte. Descoperirea sub locuințe a unor morminte de copii, ori a unor cranii izolate, pictate sau nu cu ocră roșu, ilustrează ritualuri diversificate de înmormântare, constituite pe tradiții paleolitice occidentale ori sub influențe din Orientul Apropiat.

Spiritualitatea neolitică îmbină organic domeniul artei cu acela al credințelor magico-religioase.

Tuturor culturilor neolitice (dar mai cu seamă culturilor Vinča-Turdaș, Hamangia, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița) le sunt proprii numeroasele statuete și vase antropomorfe și zoomorfe. Majoritatea reprezintă femei, uneori însărcinate, adesea cu steatopigie, elemente ce dovedesc apartenența acestor piese la cultul fertilității și fecundității. Tipurile sunt — în trăsăturile lor generale — aceleași ca în Asia Mică, imagini ale Marii Zeițe-Mame. Cele mai multe sunt din lut ars, mai rar sunt sculptate în os, piatră, marmură sau din aur. Printre statuetele zoomorfe, frecvența cornutelor simbolizează cultul forței virile, subsidiar celui al fecundității; în aceeași ordine de idei, statuetele masculine reprezintă acolitul masculin al Marii Mame. Uneori Marea Zeiță și acolitul masculin apar împreună, în statuetele bicefale ale culturii Vinča-Turdaș. Sceptrele de piatră eneolitice în formă de cap de cal sunt de pus pe seama penetrației triburilor din stepele nord-pontice.

Multe statuete ori vase antropomorfe sunt veritabile opere de artă, așezate definitiv printre creațiile cele mai reprezentative ale preistoriei europene: „Gânditorul” și perechea sa feminină — două statuete descoperite în cimitirul de la Cernavodă (jud. Constanța) — aparținând culturii Hamangia, ori vasul antropomorf de cult descoperit la Vidra (jud. Giurgiu), aparținând culturii Gumelnița, cunoscut sub numele de „Zeița de la Vidra”. Constatarea e valabilă și pentru o parte a ceramicii uzuale, rafinat decorată cu incizii și incrustații cu substanță albă (cultura Vădastra), ori pentru vasele cucuteniene pictate bicrom și tricrom, cu a lor armonie a culorilor și echilibru în dezvoltarea motivelor întru totul remarcabile.

În mai multe așezări s-au descoperit adevărate sanctuare, aparținând „satului” respectiv, ori poate unei comunități mai largi care utiliza în comun un „centru” de cult. La Căscioarele (jud. Ilfov) sanctuarul era patrulater, cu pereții acoperiți cu motive spiralice și geometrice pictate bicrom. În interior, două coloane de lut pictate străjuiau o înmormântare rituală. La Parța s-au descoperit două sanctuare, cu un monumental altar de lut ars și o dublă statuie — Zeița Mamă și acolitul masculin; jertfele aduse constau din cereale și animale mari. În afara sanctuarelor s-au găsit și gropi rituale în care se depuneau vase și resturi de cadavre incomplete, sugerând eventualitatea unor sacrificii umane. Interesante sunt altarele portative din lut ars, care pot fi măsuțe — ca la Pianul de Jos (jud. Alba), ori „machete de sanctuare”, reprezentând construcții cu coloane și figuri de divinități — ca la Căscioarele sau la Trușești (jud. Botoșani).

Sorgintea — directă ori indirectă — a primelor culturi neolitice și chiar a unor culturi ale neoliticului mijlociu în zona est-mediteraneană și a Asiei Mici implică originea meridională a populațiilor respective, deci caracterul lor pre-indoeuropean. De altfel, studiile antropologice indică existența, de la începuturile neoliticului, a unui puternic fond mediteranoid, derivat din evoluția și gracilizarea populațiilor cro-magnoide ale paleoliticului superior.

Cum s-a sfârșit civilizația neolitică rămâne o întrebare la care nu se poate răspunde prea ușor. Penetrația unor elemente răsăritene, triburi nomade ori seminomade, dinspre stepele nord-pontice, a produs tulburări printre populațiile agricole sedentare, antrenând alte migrații și, drept consecință, amestecul de populații între comunitățile străvechi și noii veniți. Oricum, imaginea unei invazii-șoc a neamurilor indoeuropene și a unui sfârșit brusc al culturilor neolitice este, în lumina ultimelor cercetări și interpretări, mai puțin evidentă. Fenomenul a fost complex, oglindind modificări climatice și demografice, mărirea ponderii creșterii vitelor în detrimentul agriculturii, creșterea mobilității triburilor.

Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii. Spre mijlocul mileniului al III-lea î.Hr., după o eventuală „tranziție” — greu de definit cultural și de încadrat cronologic — se pot plasa începuturile epocii bronzului. De acum înainte dezvoltarea societății în spațiul carpato-dunărean poate fi corelată mai bine cu evoluția civilizației din aria egeică și cu evenimentele etno-istorice de maximă însemnătate (procesul de „indoeuropenizare” și apariția tracilor).

Dintre toate culturile născute în prima jumătate a mileniului al III-lea, cea mai vastă arie de difuzare aparține culturii Coțofeni. Cronologic, începuturile culturii Coțofeni sunt sincrone cu cultura Baden din vestul României. În ambele culturi apar morminte de incinerare, iar într-o etapă recentă a culturii Coțofeni devin numeroși tumulii. Aceste „monumente funerare” ale noii epoci devin simbolul familiei patriarhale — al acelora înmormântați în aceeași movilă.

Culturile Horodiștea (între Carpați și Prut), Foltești-Cernavodă II, Cernavodă III (în Dobrogea și în Muntenia), cultura „amforelor sferice” (în jumătatea nordică a Moldovei), culturile Kostolac și Vučedol (în vestul și sud-vestul României) se înscriu în aceeași fază de tranziție sau chiar de început a epocii bronzului (Vučedol). În general, acestor culturi le este caracteristică înhumarea, în necropole tumulare sau plane.

După 2500 î.Hr. apar semnele culturilor care vor reprezenta epoca propriu-zisă a bronzului, într-o evoluție de aproape un mileniu și jumătate.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea se formează cultura Schneckenberg în zona sud-estică a Transilvaniei. Grupul cultural Jigodin, grupul tumular vest-transilvănean, recent definitul grup Copăcenii și grupul cultural Șoimuș completează complexul cultural al bronzului timpuriu intracarpatic. Mormintele de incinerare devin mai numeroase, iar topoarele de tip Baniabic și pandantivele spiralice în formă de ochelari sunt reprezentative pentru metalurgia cuprului.

În Basarabia, în a doua jumătate a mileniului al III-lea se constată o variantă („nistreană”) a culturii înmormântărilor cu ocră. Ea este rezultatul amestecului de populații migratoare de stepă cu rămășițele populațiilor purtătoare ale culturii Cucuteni-Tripolie. La începutul

mileniului al II-lea pătrunde în interfluviul Nistru–Prut așa-numita cultură a „catacombelor” (inhumație în poziție chircită în „catacombă”, de fapt o nișă laterală față de un puț circular).

În schimb, Oltenia și jumătatea vestică a Munteniei sunt dominate de cultura Glina, cu peste 130 de așezări descoperite până în prezent.

În perioada timpurie a epocii bronzului se formează și cultura Monteoru (așezarea eponimă este Sărata-Monteoru, jud. Buzău), răspândită în regiunile subcarpatice de sud și de est, ca și în Moldova centrală. Stadiul de maturitate și de maximă răspândire este atins în perioada mijlocie a Epocii bronzului, iar în perioada finală a acestei epoci cultura Monteoru participă la formarea sintezei reprezentate de cultura Noua. Pe dealul „Cetățuia” de la Monteoru s-a descoperit o interesantă instalație de cult (vase rituale cu ofrande, ramură de cerb, copite de cal etc.). Ritul dominant de înmormântare a fost inhumarea cu schelete chircite sub ringuri de pietre.

O evoluție îndelungată a cunoscut și cultura Mureș (sau Periam–Pecica), răspândită pe cursul inferior al Mureșului, până la confluența cu Tisa. Stațiunile principale de la Periam (jud. Timiș) și Pecica (jud. Arad) au multe niveluri de locuire, cu o grosime remarcabilă a depunerii (patru metri la Pecica).

Culturile „clasice” ale epocii bronzului în Transilvania sunt Otomani și Wietenberg.

Prima este răspândită în nord-vestul României (așezarea eponimă Otomani, jud. Bihor), cu prelungiri pe Someș și Mureșul mijlociu. Așezările sunt de tip *tel*; altele, în zone mlăștinoase, de tip „insulă”. Ceramica este remarcabilă, mai ales vasele decorate cu caneluri, arcuri largi reliefate și motive spiralice.

Cultura Wietenberg (așezarea eponimă la „Dealul Turcului” — fost Wietenberg, lângă Sighișoara) are aria de răspândire mult mai largă, ocupând, practic, toată Transilvania. Sunt cunoscute peste 500 de puncte cu descoperiri aparținând acestei culturi (din toate fazele). Câteva așezări erau fortificate cu val și șanț, mai rar cu zid din pietre. Ceramica are forme variate și bogat ornamentate, caracteristice fiind motivele spiralice și meandrice.

Epoca bronzului mijlociu e dominată în Basarabia de purtătorii culturii „ceramice cu brâie în relief”. Venind de dincolo de Nipru, aceștia au asimilat populațiile culturii „mormintelor cu ocră”.

În Banat, perioada mijlocie a epocii bronzului e reprezentată de cultura Vatina. În Oltenia și Muntenia, tipice pentru aceeași perioadă (cca 1700–1200 î.Hr.) și „moștenitoare” ale arealului culturii Glina sunt culturile Verbicioara, respectiv Tei. Fazele târzii ale acestor culturi sunt marcate de mișcările continentale preliminare marilor migrații egeice; triburile culturii Verbicioara au fost nevoite să suporte penetrația triburilor culturii Gârla Mare. Aceasta din urmă este o cultură specifică luncii Dunării, ușor recognoscibilă prin ceramica bogat ornamentată și în special prin binecunoscutele statuete feminine. Inventarele funerare ale mormintelor plane de incinerare sunt adesea deosebit de bogate.

Unele culturi specifice etapei finale a epocii bronzului se manifestă pe arii limitate: Cruceni în vestul Banatului, Suci de Sus în nord-vestul extrem al României.

În schimb, cultura Noua (după numele unei suburbii a Brașovului) are o mare extindere în Transilvania, Moldova, jumătatea nordică a Basarabiei și nord-estul Munteniei. Acestei culturi îi sunt specifice așezările cu locuințe mari, cu vetre și cuptoare. În cimitire predomină inhumarea în gropi simple. Se consideră că fermentul culturii Noua a fost de origine orientală — pătrunderea

unor populații nord-pontice, care fuzionează în Moldova cu elementele locale ale sfârșitului bronzului mijlociu. Se produce astfel restructurarea ariilor culturale: în locul fărâmițării teritoriale din bronzul mijlociu apare un mare complex cultural, Sabatinovka–Noua–Coșlogeni. Arii sale îi aparține și jumătatea sudică a Basarabiei (unde sunt așezări și tumuli aparținând culturii Sabatinovka), sud-estul Munteniei și Dobrogea (cultura Coșlogeni). Treptat, ariile sudică și vestică ale culturii Noua vor fi supuse procesului de hallstattizare.

La mijlocul veacului al XII-lea se consideră că epoca bronzului pe teritoriul României se încheie, ceea ce corespunde, cronologic, cu sfârșitul civilizației miceniene în urma migrației dorie.

În pofida unor transformări profunde, produse uneori prin migrații și cuceriri, epoca bronzului a însemnat o perioadă de stabilitate și de echilibru economic între agricultură și creșterea animalelor.

Comunitățile epocii bronzului de pe teritoriul României au suferit influențe dinspre stepele nord-pontice și dinspre Europa Centrală; consecințe încă mai importante în dezvoltarea materială și spirituală au avut relațiile cu spațiul egeo-anatolian. Din această lume sudică vin obiecte care vor fi imitate de meșteșugarii locali: săbiile lungi de bronz, de tip micenian, sunt importuri meridionale sau piese confecționate chiar în zona intracarpatică. Decorul spiralo–meandric atât de frecvent pe vasele de lut, pe obiecte diverse din metal și din os, are aceeași sorginte sudică.

Se consideră că în a doua jumătate a mileniului III se produc mutații însemnate în domeniul metalurgiei. Mai întâi se constată o reducere a producției, cauzată poate de epuizarea unor surse de minerale, mișcări de populații etc. Totuși, acum apar primele obiecte de bronz.

În mileniul al II-lea metalurgia bronzului progresează continuu. Transilvania, bogată în minerale, devine în cursul bronzului mijlociu și târziu unul din marile centre europene ale metalurgiei bronzului. Puține piese de bronz sau de aur au fost descoperite izolat, în așezări ori în necropole. Marea majoritate constituie depozite; în consecință, atribuirea acestora diferitelor culturi ale epocii se face în funcție de locul de descoperire.

Spre sfârșitul epocii bronzului și la începutul mileniului I se constată o creștere spectaculoasă a depozitelor. Patru cincimi din totalul pieselor depozitelor de bronzuri datează din secolele XI–X. Depunerea obiectelor în pământ poate fi explicată ca ascundere în momente de nesiguranță dar, după cum par să creadă tot mai mulți cercetători, poate să aibă caracter de cult. Ar fi vorba, deci, de ofrande, mai ales în cazurile depunerii în crăpăturile unor stânci, lângă izvoare sau chiar în albia râurilor. Depozitele uriașe, databile în veacul al XII-lea î.Hr., cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz (unelte, arme, podoabe, piese de harnașament) și „turte” de bronz brut sunt considerate „depozite de turnătorie” sau, eventual, depozite de templu. Cele mai cunoscute din această categorie se află pe Mureșul mijlociu, într-o zonă bogată în sare: Uioara de Sus, Aiud, Șpălnaca (toate trei în jud. Alba). Exportul sării spre centrul Europei aducea în schimb materia primă care lipsea în Transilvania: cositorul, necesar obținerii aliajului de bronz. Depozitul de la Uioara de Sus, cu 5 812 piese, cântărind 1 100 kg, este al doilea ca mărime din Europa.